

Het proces van vertrouwen in de Nederlandse landbouw

Het vertrouwen in de landbouw is de afgelopen jaren sterk afgenomen (Van der Ploeg 1999; de Volkskrant 24-02-2001, 15, opinie van D. Koelega). Zo is door de gekkekoeienziekte (BSE) twijfel ontstaan over de veiligheid van rundvlees. Velen laten hun biefstukjes bij de slager liggen en kiezen voor vis of andere vleesvervangers.¹ Daarnaast heeft de uitbraak van varkenspest in 1997 geleid tot discussies over het dierenwelzijn, de dierziektebestrijding en de negatieve gevolgen van de intensieve veehouderij. De toenmalige minister van landbouw, Van Aartsen, vond dat de Nederlandse varkenshouders te veel varkens op een te klein gebied en in te kleine stallen hielden, waardoor de varkenspest zich snel had kunnen verspreiden en de dieren extra veel hadden geleden. En passant wees de minister ook op het grote aandeel dat de varkensboeren hadden in het veroorzaken van het mestoverschot (Breeman e.a. 2000, 114-143). Deze observaties leidden tot een ingrijpend wetsvoorstel waarbij de varkenshouders een kwart van hun dieren moesten wegdoen. Ten slotte ontstond tijdens de mond- en klauwzeerepidemie (MKZ) in 2001 onder de Nederlandse bevolking groot onbegrip over het preventief doden van gezonde dieren.² Met name het feit dat de inenting tegen MKZ vanwege internationale handelsbelangen door de EU in 1991 was verboden, stuitte velen tegen de borst (B&A-groep 2002, 441-442).

Verlies van vertrouwen

In de moderne geschiedenis van de Nederlandse landbouw is het vertrouwen in twee verschillende ‘modellen’ afgenomen. Ten eerste is het vertrouwen in het *groeimodel* gedaald. Dit model heeft betrekking op alles wat samenhangt met de ontwikkelingsrichting van het agrarische productieproces. Zo veroorzaakte het goedkope maar besmette diermeel de ziekte BSE en leidde de intensieve veehouderij tot de grote omvang van de pestepidemie en de MKZ-crisis. Ten gevolge van deze negatieve consequenties van het productieproces hebben burgers, politici, overheden, maar ook veel agrariërs het vertrouwen in de traditionele ontwikkelingsrichting van de landbouw — de *bulkproductie* — verloren. Ten tweede is het vertrouwen in het *overlegmodel* afgenomen. Ministers en ambtenaren vertrouwen de boeren en hun vertegenwoordigers nauwelijks, waardoor vaak het nut van overleg niet meer wordt gezien. Zo stelde Van Aartsen tijdens de varkenspest dat er geen overleg met de boeren moest worden gevoerd, omdat ‘anders verschillende partijen ongewenste nuances zouden kunnen aanbren-

gen' (interview met ambtenaar van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij d.d. 05-08-1999). Andersom zijn ook de boeren ten opzichte van de overheden zeer wantrouwend geworden. De veehouders uit Kootwijkerbroek bijvoorbeeld kwamen tijdens de MKZ-crisis in opstand tegen de ambtenaren van het ministerie, omdat zij er niet van overtuigd waren dat het virus in hun gemeente had gewoed.

Het verlies van vertrouwen — in beide modellen — heeft zich halverwege de jaren zeventig ingezet en werd vanaf 1984 door de introductie van twee productiebeperkende wetten definitief. Door deze wetten is eerst het vertrouwen in de verdere economische ontwikkeling van de sector als producent van bulkgoederen verloren gegaan. 'Het ongecompliceerde vertrouwen in steeds verdere groei werd (toen) wreed verstoord' (Van Dijk e.a. 1999, 49). De melkproductie en de productie van varkens en pluimvee werden naar het gevoel van de sector toen 'opeens' aan banden gelegd. De boeren spraken dan ook van 'overvalwetten' (Bekke e.a. 1994, 42). Tegelijk met de afname van het vertrouwen in de steeds verdere groei nam echter ook het vertrouwen in het onderlinge overleg af. 'Onder het motto "zoals de waard is vertrouwt hij zijn gasten" beseftte het ministerie heel goed dat je een beperkende maatregel (i.c. de interim-wet mestbeperking) in het geniep moest nemen omdat de sector anders (zou gaan) anticiperen' (Van Dijk e.a. 1999, 49). Het gevolg van deze wijze van beleidsformulering was dat 'het tot dusver vertrouwde overlegmodel tussen politiek en sector ingrijpend veranderde' (Bekke en De Vries 2001, 7). In plaats van overleg, worden problemen tegenwoordig veel meer gepolariseerd en vaker dan in het verleden voor de rechter uitgevochten. De samenwerking is geërodeerd en de onderlinge relaties zijn bekoeld (Van Dijk 1999, 20; Bekke e.a. 1994, 37-38; Bloemendaal 1995, 10).

Binnen de sector wordt anno 2002 hard gezocht naar alternatieven voor het groei-model. Hoe kan een inspirerend antwoord worden geformuleerd 'waaraan de Nederlandse land- en tuinbouw het elan zou kunnen ontleenen om met vertrouwen de nieuwe eeuw in te stappen?' (Van Dijk e.a. 1999, 86). Verschillende sectorale instituten als Alterra, Universiteit Wageningen en de Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek (NRLO), onderzoeken diverse uitbreidings- en ontwikkelingsmogelijkheden.³ Deze instituten concentreren zich hoofdzakelijk op het formuleren van plannen om het vertrouwen in de toekomst te herstellen. Zij ontwikkelen bijvoorbeeld alternatieve taken voor boeren in de groene ruimte of plannen voor duurzame productie van varkensvlees.⁴ Met name het aantal kleinschalige initiatieven voor gemeenschappelijk natuur- en landschapsbeheer neemt toe.⁵ Uit een onderzoek van de Universiteit Wageningen is echter gebleken dat veel boeren (negenenveertig procent) pessimistisch zijn over deze nieuwe ontwikkelingen. Zij zien deze met lede ogen aan en willen er liever niet mee lastig worden gevallen, aldus de Wageningse hoogleraar Van der Ploeg (Van der Ploeg 1999, 359-373; Van der Ploeg e.a. 1994, 27-34). Hij concludeert dat door het pessimisme in de nieuwe ontwikkelingstrajecten en het onderlinge wantrouwen een constellatie is ontstaan waarin 'verlamming en vruchteloosheid domineren. Er is géén sprake van synergie, van wederzijdse versterking zoals in belangrijke mate het geval was in de hoogtijdagen van de modernisatieperiode' (Van der Ploeg 1999, 372).⁶

Aan het verlies van vertrouwen in het andere model, het overlegmodel, wordt niet veel aandacht geschonken. Hoewel het op het platteland bruist van allerlei plannen om de sector nieuw perspectief te bieden, wordt zover ik kan overzien nauwelijks gericht aandacht besteed aan het herstel van het verloren vertrouwen in het onderlinge overleg. Er is met andere woorden wel veel aandacht voor de inhoud, maar niet voor het proces.⁷ Toch is in het verleden al vaak het vertrouwen van boeren gewonnen voor allerlei nieuwe initiatieven. De wijze waarop dat is gebeurd kan van belang zijn bij het oplossen van de huidige vertrouwenscrisis. Ik wil dan ook in dit artikel een analyse maken van de wijze waarop in het verleden in de Nederlandse landbouwsector vertrouwen is gewonnen voor nieuwe projecten. De casus die ik daarbij centraal stel is de totstandkoming van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbanken in 1898. Voordat ik de hoofdvraag kan beantwoorden — op welke wijze komt vertrouwen tot stand? — moet ik echter eerst duidelijk maken wat ik onder vertrouwen versta.

Inhoud en proces

Veel sociaal-economische wetenschappers definiëren vertrouwen als een toestand waarbij individuen gunstige en stabiele verwachtingen hebben, ten aanzien van wat dan ook (Putnam 1993, 2000; Fukuyama 1995). Deze en vele andere definities van vertrouwen zijn echter vaak onbevredigend, omdat ze blijven steken bij een inventarisatie van de functionele eigenschappen van vertrouwen. De auteurs brengen dan slechts de vermeende positieve consequenties van deze gunstige verwachtingen in kaart. Putnam, bijvoorbeeld, stelt de mate van vertrouwen vrijwel gelijk aan de mate van deelname aan maatschappelijke organisaties als sportclubs en kerkgenootschappen (Putnam 1993, 83-120). Door deelname aan verenigingen en andere maatschappelijke organisaties zouden individuen blijk geven van gunstige verwachtingen ten aanzien van deze organisaties en ten aanzien van de anderen die eraan deelnemen. Participatie aan een maatschappelijke organisatie hoeft echter geen noodzakelijke indicator voor gunstige verwachtingen te zijn. Gemeenschappelijke activiteiten kunnen ook door bijvoorbeeld machtsuitoefening totstandkomen. Wanneer dus vormen van samenwerking worden waargenomen, betekent dit nog niet dat deze op basis van (gunstige) verwachtingen zijn ontstaan.⁸

De analyses waarbij wel expliciet de basis van het veronderstelde vertrouwen wordt onderzocht, zijn ook vaak onbevredigend. In deze studies vragen de onderzoekers — direct of indirect — aan de personen die vertrouwen stellen waarom zij dit doen. Vervolgens presenteren zij deze redenen in eindeloos veel verschillende soorten classificaties en indelingen van vertrouwen. Mensen kunnen bijvoorbeeld aangeven dat zij iemand vertrouwen op basis van een intuïtie. Een uitspraak als ‘ik heb er een goed gevoel over’ duidt hierop. Putnam zoekt de basis voor vertrouwen vooral in het bestaan van instituties. Ingesleten gewoonten en tradities zouden stabiele bases voor vertrouwen zijn (1995). Een uitspraak als ‘zo doen wij het hier altijd’ wijst in die richting. Naast intuïtie en instituties kunnen mensen vele andere redenen voor vertrouwen ge-

ven. De bases voor vertrouwen kunnen bijvoorbeeld zijn: karaktereigenschappen van personen, kennis, wetenschap, groepsidentificatie, affectie, regelgeving, traditie of familieverbanden. Cummings en Bromiley (1996) vonden aanvankelijk zelfs 273 redenen voor vertrouwen (cf. Möllering 2001). Hoewel in deze analyses dus meer inzicht wordt verkregen in de redenen die mensen kunnen hebben om vertrouwen te stellen, blijft het echter onduidelijk waarom juist die specifieke reden door die persoon als basis voor vertrouwen wordt ervaren.

De redenen die een individu kan hebben om tot een toestand van gunstige verwachtingen te komen, kunnen kennelijk zeer uiteenlopen. Mensen kunnen in de ogen van anderen om de meest vreemde redenen vertrouwen hebben. Hoewel in de bestaande studies veel aandacht wordt besteed aan het objectiveren en rubriceren van deze redenen, ontbreekt echter de analyse van de wijze waarop het handelende subject uit die enorme 'pool' tot zijn specifieke reden voor vertrouwen is gekomen. Uiteraard is het zinvol om te discussiëren over de plausibiliteit en consistentie van de aangedragen redenen, maar het is overbodig om de bases van de verwachtingen verder te conceptualiseren.⁹ Bijvoorbeeld het bekende onderscheid dat Luhmann maakte tussen systeemvertrouwen (*confidence*) en vertrouwen in personen (*trust*) is weinig nuttig (1979). Immers, het is vaak onhelder of verwachtingen nu ontstaan doordat vertrouwen in de persoon wordt gesteld of dat de verwachtingen gebaseerd zijn op de sociale rol — de institutie — die de ander bekleedt (cf. Seligman 1997, 19). Ook al zouden we objectief kunnen bepalen wat precies de reden voor het vertrouwen is, het maakt voor degene die vertrouwen stelt niet uit hoe dit vertrouwen wordt gelabeld. Voor hem zijn de redenen die hij zelf aanvoert voldoende basis om dat vertrouwen te hebben. Hijzelf is ervan overtuigd dat die en die redenen voldoende basis vormen voor het vertrouwen dat hij stelt. Daarbij is het niet nodig dat andere mensen het met hem eens zijn, noch dat zijn redenering gebaseerd is op feitelijke of rationele overwegingen, noch dat anderen rekening houden met zijn gestelde vertrouwen. Nogmaals: hijzelf vindt dat hij goede gronden (*good reasons*, cf. Möllering 2001) heeft om gunstige verwachtingen te hebben.

Van vertrouwen is dus pas sprake wanneer een individu zelf, op basis van zijn eigen redenen, tot een gunstige verwachting is gekomen. Hiermee krijgt vertrouwen een subjectieve invulling. Hoewel het interessant is de aangedragen redenen te inventariseren en te classificeren, is het echter belangrijker te analyseren waarom en hoe individuen overtuigd raken van redenen om vertrouwen te stellen. Het gaat daarbij niet zozeer om de inhoud van de redenen zelf, maar om het proces van zelfovertuiging. Om deze vragen te beantwoorden, volg ik de argumentatie die Möllering maakte in het tijdschrift *Sociology* (2001). Na een analyse van enkele passages uit het werk van de Duitse socioloog Georg Simmel (1858-1918) komt Möllering tot een theorie om het proces van vertrouwen te analyseren.

Belevingswereld en opschorting

In zijn artikel betoogt Möllering dat het proces van vertrouwen eindigt met de toestand waarbij een individu gunstige verwachtingen heeft.¹⁰ Het proces dat voorafgaat aan deze toestand omvat twee aspecten. Het eerste betreft het overtuigd raken van bepaalde redenen voor het stellen van vertrouwen. Zoals hierboven is opgemerkt kunnen dit er vele zijn. Het hangt dan ook van de interpretatie van het individu af of deze van oordeel is dat bepaalde redenen voldoende basis vormen om gunstige verwachtingen te hebben. Dit betekent dat wanneer iemand het vertrouwen van een ander wil winnen, hij in zijn argumentaties en handelingen zo veel mogelijk bij de belevingswereld van de ander moet aansluiten. Iemand die in het verleden bijvoorbeeld is gebeten door een hond zal zichzelf niet snel laten overtuigen van het vriendelijke karakter van een andere hond. Wanneer het baasje de hond aan de lijn naar zich toetrekt, zal dit kunnen worden geïnterpreteerd als een waarschuwing — 'kijk uit, de hond bijt' — waardoor het wantrouwen zelfs zal toenemen.¹¹ Dit in tegenstelling tot een hondenliefhebber, die aan de handeling van het baasje een positieve interpretatie kan geven, namelijk dat het enthousiasme van het beest moet worden getemperd, zodat het beest kan worden geaaid. Voor een onderzoeker betekent dit aspect van het proces van vertrouwen dat de belevingswereld van degene die het vertrouwen stelt moet worden geanalyseerd.¹² Pas dan kan worden begrepen waarom iemand juist die specifieke redenen in die situatie aandraagt voor het stellen van vertrouwen.

Met het achterhalen van de belevingswereld is het vertrouwensproces slechts voor een deel in kaart gebracht. Volgens Möllering is namelijk bij het stellen van vertrouwen ook nog een tweede aspect van belang. Tegelijk met de interpretatie van de situatie vindt ook een opschorting van onzekerheden en onwetendheid plaats (*suspension*). 'Opschorting is dan gedefinieerd als het mechanisme dat onzekerheid en onwetendheid tussen haakjes zet, om zodoende interpretaties van de werkelijkheid tijdelijk als een zekerheid aan te nemen' (Möllering 414; zie ook Giddens 1991, 3, 244). Door opschorting kan de reden die in de ogen van het individu een goede reden voor vertrouwen is, ook daadwerkelijk tot een gunstige verwachting leiden. Wanneer deze opschorting van onzekerheid of onwetendheid niet tot stand zal zijn gekomen, dan zal een handelend individu 'enige reserves' hebben.¹³ Möllering spreekt over deze opschorting als het overbruggen van de kloof tussen interpretatie van de werkelijkheid en het hebben van gunstige verwachtingen. Deze overbrugging noemt hij 'de sprong van het vertrouwen'.¹⁴ Het voorbeeld van de hond kan misschien een en ander duidelijker maken.

De hondenliefhebber die overwegend positieve ervaringen heeft gehad met honden zal bij een vreemde hond snel overtuigd zijn van het lieve karakter van de hond wanneer het baasje zegt dat het beest 'nooit wat doet'. Naast het snel overtuigd zijn, schort hij ook zijn onwetendheid en onzekerheid op. Immers, aan het aaien van vreemde honden kleven allerlei onzekerheden. Je weet het bij een vreemde hond maar nooit wat ze doet. Het blijft een dier. Ook ken je het baasje niet: hij kan wel liegen. Ons

handelend individu blijkt echter louter gunstige verwachtingen te koesteren, omdat hij deze onzekerheden denkbeeldig tussen haakjes zet en omdat hij de stellige overtuiging heeft dat ‘honden hem nooit wat doen’. Het gevolg is dat hij de hond aanhaalt. Het kan zelfs voorkomen dat ondanks een waarschuwing van het baasje — hondje is toch niet zo lief — het handelende individu zo overtuigd is van zijn eigen honden-doen-mij-toch-nooit-wat-argument dat hij het beest toch vertrouwt en hem aait.

Uit het voorgaande concludeer ik dat onderzoek naar vertrouwen meer omvat dan alleen het in kaart brengen van de positieve functies van vertrouwen en het categoriseren van de redenen voor dat vertrouwen. Het onderzoek moet met name de wijze waarop individuen specifieke redenen aannemen — als basis voor hun vertrouwen — analyseren. In de volgende casus wil ik een dergelijk vertrouwensproces dat zich in het verleden in de Nederlandse landbouwsector heeft afgespeeld, analyseren.

Boeren, overheden en geestelijken

Vanuit een functionele analyse zou de Nederlandse landbouwsector gekenmerkt kunnen worden door een grote mate van vertrouwen. Met name in de periode tussen 1950 en 1975 waren de onderlinge relaties goed. De sector stond toen bekend vanwege de goede relaties die er waren tussen het ministerie van Landbouw en Visserij, het Landbouwschap en de leden van de vaste kamercommissie voor Landbouw en Visserij. Het samenspel van deze relaties is door velen vaak aangeduid als de ijzeren driehoek van de landbouw of als het *groene front* (De Vries 1989). Louwes, oud-directeur-generaal van het ministerie, heeft deze periode wel eens ‘het gouden tijdperk van het groene front’ genoemd (in: De Vries 1989, 40). Hét symbool van deze hechte band was het maandelijks overleg van het bestuur van het Landbouwschap met de minister over het te voeren beleid. De relaties waren zo vervlochten dat het zelfs regelmatig voorkwam dat bestuurders van het Landbouwschap lid waren van de kamercommissie of dat zij doorstroomden naar het ambt van minister.

Volgens de theorie van Putnam zou de grote mate van vertrouwen bijvoorbeeld kunnen blijken uit de hoge organisatiegraad. Nagenoeg alle boeren waren bijvoorbeeld lid van een centrale landbouworganisatie. Volgens Nederlandse traditie liepen deze organisaties uiteraard parallel aan de verzuilde religieuze bevolkingsgroepen. Daarnaast werd binnen de land- en tuinbouwsector, in vergelijking met andere sectoren, het meeste gebruik gemaakt van neocorporatistische organisaties. Het overkoepelende orgaan, het Landbouwschap, werd reeds in 1954 opgericht. Ten slotte kende de sector talloze coöperatieve bedrijven en organisaties die door de centrale landbouworganisaties, door particuliere agrariërs, of door de product- of bedrijfsschappen, waren gesticht. Zeer bekend waren — en zijn — de coöperatieve melkfabrieken (Melkunie, Coberco), de bloemen- en groenteveilingen en de banken en verzekeringsmaatschappijen (Rabobank, FBTO en Interpolis). In de vele jaar- en gedenkboeken van de boerenstandsorganisaties en coöperatieve instituten zijn allerlei overzichten van deze

samenwerkingsverbanden opgenomen (Smits 1996, Duffhues 1996, Piers 1959, Van der Woude 2001).

De redenen die ten grondslag lagen aan dit vertrouwen kunnen, zoals hierboven is aangegeven, velerlei zijn geweest. Boeren sloten zich om een groot aantal redenen aan bij een organisatie of vereniging. Net zoals bij sportverenigingen liep dit via persoonlijke contacten, waarbij kennissen, vrienden of collegae je vroegen lid te worden. Ook kon het een familiale traditie zijn om lid te zijn van een bepaalde organisatie. Maar vaak waren het institutionele redenen. Boerenorganisaties zouden het vertrouwen van hun leden hebben gekregen omdat deze de boerenbelangen reeds in het verleden op een goede wijze hebben behartigd. Volgens de theorie van Putnam zou dit soort vertrouwen tot een ‘stabiel sociaal equilibrium’ leiden (1995, 177-179). Door toenemende participatie zou namelijk ook het vertrouwen worden versterkt, waardoor vervolgens anderen weer tot participatie kunnen worden overgehaald. Het zou een zichzelf versterkend mechanisme zijn.

Ook in het verre verleden, toen dit mechanisme nog niet werkte, hebben boeren allerlei redenen gehad om vertrouwen te stellen in de (nieuwe) boerenorganisaties. In het prille begin gold het institutionele argument — namelijk dat de belangen reeds eerder door de organisaties waren behartigd — echter niet, simpelweg omdat deze organisaties toen nog niet bestonden. Boeren hadden toen vertrouwen in onderlinge samenwerking omdat deze vaak door de kerk werd georganiseerd, in wie ze al wel vertrouwen hadden. Veel historici en andere wetenschappers wijzen echter een soort romantische groepsidentificatie aan als reden voor het eerste onderlinge vertrouwen tussen boeren (Van Dijk e.a. 1999, 5-10; cf. Schnabel 2001). Boeren zouden elkaar aanvoelen omdat zij ‘met iets échts bezig’ waren (Van Dijk e.a. 1999, 7). Hierbij gaat het om ‘het raadsel wat de boer bezielde (...) het mystieke Blut und Boden-gevoel dat de boer al sinds Vergilius aankleeft’ (1999, 5). Interpolis stelt bijvoorbeeld op haar website: ‘Interpolis heeft een rijke historie, gegrondvest op de solidariteit van boeren en tuinders. Saamhorigheid werd de drijfveer van veel activiteiten, maar ook het fundament onder diverse organisaties’ (<http://www.interpolis.nl/home.html>, d.d. 23-12-2002).

Deze voorbeelden kunnen met vele andere redenen voor vertrouwen worden aangevuld. In de hiernavolgende analyse wil ik echter niet stilstaan bij de inhoud van de redenen, maar bij het *vertrouwensproces* waardoor deze redenen tot gunstige verwachtingen ten aanzien van een nieuw initiatief hebben geleid. Het gaat hier om de oprichting van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbanken in de periode 1898-1908, welke later zijn uitgegroeid tot de Rabobanken. Zoals aangegeven draait het bij dit proces om twee aspecten. Het eerste betreft het overtuigd raken van bepaalde redenen voor het stellen van vertrouwen. Het hangt daarbij van de eigen interpretatie van de betrokkenen af of zij van oordeel zijn dat bepaalde redenen voldoende basis vormen om gunstige verwachtingen te hebben ten aanzien van, in dit geval, een boerenleenbank. Het tweede betreft de opschorting van onzekerheden die samenhangen met een interpretatie ten aanzien van de participatie aan een boerenleenbank.

Het vertrouwensproces

Zoals zal blijken uit de volgende beschrijving speelde bij de oprichting van de vele coöperatieve dorpsbanken de pater Gerlacus van den Elsen een centrale rol. Hij had groot vertrouwen in het instituut en probeerde vele boeren over te halen deel te nemen. Ik zal de nodige aandacht besteden aan zijn verwachtingen ten aanzien van de boerenleenbank en aan de methoden die hij hanteerde om het vertrouwen van boeren te winnen voor de bank. Zodoende lopen in de volgende analyse twee processen van vertrouwen door elkaar met elk een ander accent. Ten eerste analyseer ik het vertrouwensproces van de pater. De vragen die daarbij centraal staan, zijn het hoe en het waarom van zijn redenen om vertrouwen te stellen in de boerenleenbank. Bij het tweede proces staan dezelfde vragen centraal, maar dan hebben deze betrekking op het vertrouwen van de boeren. Het accent bij de analyse van het vertrouwen van de pater ligt op de wijze waarop zijn vertrouwen tot stand is gekomen, terwijl bij de boeren met name de wijze centraal staat waarop hun vertrouwen door een derde — i.c. de pater — is gewonnen. Met andere woorden, de eerste analyse beantwoordt de vraag: Hoe komt vertrouwen tot stand?, de tweede: Hoe win ik vertrouwen?¹⁵

Na de graancrisis van de jaren tachtig van de negentiende eeuw (veroorzaakt door invoer van goedkoop graan uit de Verenigde Staten en Rusland) probeerde de norbertijner pater Van den Elsen — de zogenaamde ‘boerenapostel’ — het vertrouwen van boeren te winnen voor het oprichten van plaatselijke ‘boerenleenbanken’, zoals hij die noemde. Door de crisis was met name in het katholieke Zuiden van Nederland veel behoefte ontstaan aan landbouwkredieten. De pater was zeer begaan met de noden van de kleine boeren en besprak vanaf 1896 in een aantal artikelen in het regionale dagblad de Noord-Brabander het nut van de boerenleenbank. Over de grondslag voor de bank schreef hij:

‘Velen immers kunnen meer dan enkelen. (...) Wanneer alzoo elk lid voor het geheele kapitaal borg spreekt, dan zullen zij zeer gemakkelijk aan ieders behoefte kunnen voldoen; zoo wordt elk dorp één groot christelijk huisgezin, waarin de sterken aan de zwakkeren de hand reiken, totdat deze tegen den strijd des levens zijn opgewassen, of beter gezegd, zoo bieden zij elkander de hand om den geldnood te dragen en zich daaruit te verlossen. Christelijk in den echten zin’ (Campen e.a. 1949, 41).

26

Naast deze algemene oproep probeerde hij vooral het vertrouwen te winnen van de goeude landbouwers omdat, wilden de leenbanken slagen, juist zij zich moesten aansluiten. De grootste zorg die de rijke boeren hadden, betrof de onbeperkte aansprakelijkheid. Wanneer de bank schulden zou maken, dan zou ieder daarvoor aansprakelijk zijn. In een gedenkboek van de Boerenleenbank wordt echter gesteld dat Van den Elsen door een ‘rijke argumentatie’ bewees dat de hoofdelijke aansprakelijkheid voor de goeude landbouwers geen enkel gevaar meebracht:

‘Zoo wees hij voor het eerst op de vier andere pijlers, welke de hoofdpijler van het Raiffeisensysteem, de onbeperkte aansprakelijkheid, steunen, namelijk de beperkte werkring met als gevolg, dat men de financiële toestand van de credietnemer kent; het kosteloos beheer, waardoor gewaagde ondernemingen worden uitgesloten; de noodzakelijkheid van twee soliede borgens en de vorming van een onverdeelbaar reservefonds. Vervolgens legde hij de nadruk op het feit dat het practisch de aanzienlijken van het dorp zullen zijn, die het bestuur van de leenbank in handen zullen hebben. Ten slotte beriep hij zich nog op de volgende uitspraak van Raiffeisen zelf dat gedurende de 37 jaren dat zulke bonden bestonden nog geen enkel geval was voorgekomen, dat ook slechts één lid wegens zijn solidaire verantwoordelijkheid de kleinste schade geleden had, zoodat voor de bezittende klasse bij deze Vereenigen, ook voor hun vermogen, niet het minste gevaar bestond’ (Campen e.a. 1949, 41-42).

In bovenstaande passages worden redenen aangedragen voor deelname aan de boerenleenbank. Wanneer we deze redenen zouden classificeren, dan kunnen we bijvoorbeeld affectuele en cognitieve redenen onderscheiden als basis voor vertrouwen (cf. McAllister 1995). Het eerste citaat appelleert aan het christelijke karakter van de leenbanken. De banken zouden niet alleen een ‘stoffelijk voordeel’ hebben, maar juist ook ‘bij uitstek een geschikt middel (zijn) voor de godsdienstig zedelijke verheffing van de boerenstand (...): om spaarzaamheid, naastenliefde, arbeidzaamheid en matigheid te bevorderen ...’ (Campen e.a. 1949, 40). Op deze wijze, door affectuele argumentatie, heeft Van den Elsen met name de medewerking gekregen van de Brabantse geestelijkheid om te assisteren bij het oprichten van boerenleenbanken. De medewerking van de gegoede boeren heeft Van den Elsen vooral gekregen door cognitieve redenen aan te dragen. Voorbeeld daarvan is de verwijzing naar de ervaringen met de Raiffeiseninitiatieven in Duitsland. Op basis van die ervaringen zouden de vermogende boeren hebben kunnen afleiden dat de verwachtingen van de boerenleenbank niet beschaamd zouden worden.

Van belang is echter dat naast bovenstaande duiding van de redenen voor vertrouwen — affectueel en cognitief — evenzovele andere classificaties van het soort vertrouwen kunnen worden gemaakt. Zo zou het gezag van de pater of van andere lokale geestelijken of notabelen, of de solidariteit met dorpsgenoten, voor individuele boeren overtuigende redenen kunnen zijn geweest om vertrouwen te stellen in de oprichting van een plaatselijke boerenleenbank. Een overweging van een boer zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat wanneer deze bekende en integere pater Van den Elsen voorstander is van een boerenleenbank, hij kan concluderen dat het ‘dan wel goed zou zitten’. Nogmaals: dit soort functionele beschrijvingen, classificaties en typologieën van de diverse bases van vertrouwen zijn arbitrair. Individuen kunnen in onbekende of onzekere situaties enorme hoeveelheden redenen aanvoeren waarom zij toch gunstige verwachtingen koesteren. Möllering wijst hierbij op de constatering die Luhmann doet dat wanneer mensen vertrouwen stellen zij nooit verlegen zitten om redenen waarom zij

vertrouwen (*good reasons*) en dat zij dat doen om hun zelfrespect hoog te houden en hun gedrag sociaal te rechtvaardigen (cf. Luhmann 1979, 26).

Wanneer we echter de theorie volgen, zoals is voorgesteld door Möllering, dan is het benoemen van deze redenen niet voldoende, maar moet gezocht worden naar het *waarom* van deze redenen. Waarom, bijvoorbeeld, zouden specifiek betrokkenen door affectuele argumenten overtuigd worden, of waarom zouden anderen juist het gezag van de pater als een basis voor vertrouwen beschouwen? Het stellen van deze vragen betekent dat naar de belevingswereld van onder andere Van den Elsen, de boeren en andere betrokken moet worden gezocht. Daarnaast moeten, zoals aangegeven, ook de onzekerheden en onbekendheden in kaart worden gebracht waaraan voorbij wordt gegaan wanneer betrokkenen op basis van de aangegeven redenen tot gunstige verwachtingen overgaan. Een kleine boer die zegt deel te nemen op basis van het gezag van de pater — ‘het zal wel goed zitten’ — doet dit omdat hij bijvoorbeeld een godvrezend man is, die bovendien de (clerus van de) katholieke kerk een warm hart toedraagt en reeds eerder goede ervaringen heeft gehad met adviezen van de pater. In deze situatie is voor deze boer de aanprijzing van de boerenleenbank door de pater kennelijk een voldoende argument om gunstige verwachtingen te hebben. Daarbij gaat hij echter, al dan niet bewust, voorbij aan de financieel-economische onzekerheden die samenhangen met de hoofdelijke aansprakelijkheid. Hoe is volgens deze theorie het vertrouwen in de boerenleenbank bij Van den Elsen, de boeren en anderen totstandgekomen?

De boerenleenbank

De pater had hoge verwachtingen van de boerenleenbank, omdat deze volgens zijn interpretatie een directe uitwerking was van de christelijke naastenliefde. Hij vond daarom bijvoorbeeld ook het Raiffeisenmodel van de boerenleenbank te prefereren boven het aandelensysteem, zoals dat door de Duitse politicus Herman Schulze was ontwikkeld. De ideeën van Raiffeisen waren geënt op christelijke beginselen, terwijl Schulze een duidelijk commercieel doel voor ogen had (zijn eerste coöperatieve kredietvereniging werd in 1850 opgericht). De Raiffeisenbanken berustten uitsluitend op samenwerking tussen boeren, waarbij deze samenwerking geborgd werd door een solidaire hoofdelijke aansprakelijkheid en niet door aandelen en dividenduitkeringen. Dit zou volgens de pater alleen tot woeker leiden van de reeds vermogenden. De gunstige verwachtingen van de pater in het Raiffeisenmodel kunnen op deze wijze teruggevoerd worden op de christelijke belevingswereld van de pater.

Hoeveel vertrouwen de pater ook had in de boerenleenbank, hij was zich wel bewust van de risico's en onzekerheden: ‘Weldra zag hij (Van den Elsen) zelf in, dat de organisatie van het coöperatieve landbouwcrediet zonder een degelijke voorbereiding door mannen met meer ervaring op financieel en juridisch gebied, niet alleen een veel te riskante onderneming was, maar ook dat een verkeerd experiment de zaak voor jaren kon bederven’ (Campen e.a. 1949, 42). Van den Elsen beseftte kennelijk dat hij ver-

wachtingen creëerde die beschaamd zouden kunnen worden. En toch, op basis van zijn vertrouwen begon hij met de propaganda voor de boerenleenbanken.

Zijn collega-pastors waren snel overtuigd van zijn visie op de boerenleenbank. Uiteraard werd ook menig — arme — katholieke boer door Van den Elsen overtuigd van zijn visie op de boerenleenbank als uiting van christelijke naastenliefde, en accepteerde daarbij het risico van hoofdelijke aansprakelijkheid. Om vooral het vertrouwen van de bemiddelde boer te winnen, moest hij niet alleen zijn visie verdedigen als een zedelijk-religieus project, maar ook als een financieel soliede investering. Met andere woorden, om het vertrouwen te winnen moest Van den Elsen zorgen dat hij met zijn argumenten zo veel mogelijk bij de diverse interpretaties van mogelijke betrokkenen aansloot. Bovendien moest hij tegelijkertijd de risico's wegnemen, zodat allen op basis van hun eigen inzicht uiteindelijk gunstige verwachtingen ten aanzien van boerenleenbanken zouden hebben en tot participatie zouden overgaan. Door het schrijven van artikelen, het houden van spreekbeurten en daadwerkelijke handelingen heeft de pater het vertrouwen voor de boerenleenbanken gewonnen.

In zijn artikelen spoorde Van den Elsen de boeren aan om banken op te richten. Reeds in 1896 eindigde hij een artikel met de vurige wens dat 'men in een of ander boerendorp (...) een flinke leenbank zou oprichten, geheel in de geest van Raiffeisen' (Campen e.a. 1949, 42). Toen in 1897 de eerste initiatieven van start gingen, vermeldde hij deze uitvoerig in het maandblad van de Nederlandse Christelijke Boerenbond (NCB). Zijn beschrijvingen bevatten steunbetuigingen en aansporingen om verder te gaan: 'Bravo, ziedaar reeds een kleine leenbank in werking. Ons compliment voor den uitvinder' (43). Deze eerste resultaten werden vervolgens door hem weer gebruikt om andere boerengemeenschappen te overtuigen.

Hoewel zijn geschriften veel werden gelezen, hechtte Van den Elsen meer waarde aan het gesproken woord. Hij trok door Brabant om boeren te overtuigen van nut en noodzaak van de boerenleenbank. In deze spreekbeurten sprak hij letterlijk over de vraag 'waarom deze (leenbanken) zulk een groot vertrouwen verdienen' (70). Juist het grootste risico, de hoofdelijke aansprakelijkheid stelde hij voor als één van de grootste waarborgen. Deze aansprakelijkheid bestond hierin 'dat elk lid van de boerenleenbank met al zijn hebben en houden aansprakelijk (zou zijn) voor de schulden der bank (...)'. Een liefdedaad als deze, borgstelling met geheel zijn vermogen voor alle schulden der bank', werd door Van den Elsen en de gehele clerus van de katholieke kerk voorgesteld als de praktische uitwerking van de christelijke naastenliefde. 'Neemt men deze grondslag weg, dan krijgt men actiebanken en aandelen, ontoegankelijk voor den kleinen boer' (Campen e.a. 1949, 46). De hoofdelijke aansprakelijkheid zou juist deze 'catastrofen of ongelukken' kunnen voorkomen.

Naast het schrijven en spreken zijn ook de handelingen van Van den Elsen vaak van doorslaggevende betekenis geweest. Wanneer hij namelijk naar een spreekbeurt toekwam, 'dan verkende hij tevoren de situatie in het dorp, verzekerde zich alvast van de medewerking van de pastoor en van andere voornamelijk ingezetenen en zette reeds een voorlopig bestuur in elkaar. Zo was hij ter vergadering bijna altijd van succes verze-

kerd' (69). Door het opzetten van een bestuur werd al een deel van de door hem gewenste werkelijkheid gerealiseerd. Met andere woorden, het bleef niet alleen bij aansporingen maar hij hielp de zaak verder door verwachtingen te creëren in de vorm van een tijdelijk bestuur. Gezien de opmerking in het gedenkboek van de coöperatieve boerenleenbank, namelijk dat van 'de 96 boerenleenbanken, welke tot en met 1908 in Noord-Brabant werden opgericht, bijna alle hun ontstaan direct of indirect te danken hebben aan Van den Elsens activiteit' (73), kunnen we opmaken dat de handelswijze van de pater succesvol is geweest.

Verwachtingen wekken en vertrouwen winnen

Hierboven stonden twee vragen centraal: hoe zijn de gunstige verwachtingen ten aanzien van de boerenleenbank vooral bij de pater totstandgekomen en hoe heeft de pater het vertrouwen van de boeren voor dit nieuwe instituut gewonnen? Het vertrouwensproces van de pater is relatief eenduidig. Na vergelijking met een ander systeem koesterde de pater gunstige verwachtingen van de Raiffeisenboerenleenbank omdat deze nauw aansloot bij zijn christelijke levensvisie. Tegelijk met deze opvatting over de boerenleenbank nam hij echter het risico van de financiële en organisatorische onzekerheden op de koop toe. Kennelijk was zijn overtuiging dat de Raiffeisenboerenleenbank een concrete uitwerking inhield van de christelijke naastenliefde zo groot, dat hij over de eventuele risico's heen stapte. Deze principieel-religieuze visie van Van den Elsen op de boerenleenbank, sloot uiteraard ook goed aan bij de belevingswereld van zijn collega-geestelijken en waarschijnlijk ook bij menig katholieke boer.

Het vertrouwensproces van de boeren was echter minder eenduidig. Hoewel zij de principieel-religieuze visie van de pater als een reden zouden hebben kunnen beschouwen om vertrouwen te stellen in de boerenleenbanken, was dit voor hen vaak niet voldoende reden om over de risico's heen te stappen. Om toch het vertrouwen te winnen, droeg de pater argumenten aan die in hun belevingswereld pasten en stimuleerde hij hen om over de risico's van een boerenleenbank heen te kijken. In de woorden van Möllerings theorie, hadden zijn handelingen dus betrekking op beide onderdelen van het vertrouwensproces, namelijk de interpretatie van de situatie en de opschorting van onzekerheden.

Om het vertrouwen te winnen, maakte Van den Elsen bijvoorbeeld gebruik van de lokale gezagsverhoudingen in de dorpsgemeenschappen in die tijd. Door een beroep te doen op de notabelen, burgemeesters, geestelijken en schoolmeesters zouden de boeren weer een extra reden hebben gehad om deel te nemen. De deelname van een gerespecteerde burgemeester zou voor boeren een overtuigende reden kunnen zijn geweest om dan ook te participeren. Daarnaast probeerde Van den Elsen aan te sluiten bij de belevingswereld van de meer gefortuneerde boer, door diverse financieel-economische argumenten te geven en door experts in te huren. Tijdens een vergadering van het bestuur van de Nederlandse Boerenbond (NBB) bleek uiteindelijk dat de christelijke visie van Van den Elsen niet per se nodig was om vertrouwen te hebben in de boeren-

leenbank. Ook vanuit een hoofdzakelijk liberale financieel-economische interpretatie bleken participanten gunstige verwachtingen ten aanzien van de Raiffeisen coöperatieve banken te koesteren. Een afgevaardigde uit Utrecht, bijvoorbeeld, die het belang van de hoofdelijke aansprakelijkheid onderschreef, relativeerde echter de religieuze visie van Van den Elsen: 'Ik ken geen christelijke rijksdaalders' (Campen e.a. 1949, 46).

Van den Elsen moest niet alleen aansluiten bij de belevingswereld van de boeren, maar hen ook aanmoedigen om over de onzekerheden van met name de hoofdelijke aansprakelijkheid heen te stappen. Möllering wijst in dat verband op de alledaagse uitspraken die duiden op deze opschorting van onzekerheden. In het Engelse taalgebied zijn dat bijvoorbeeld 'everything will be fine', of 'no need to worry' of 'just go ahead'. Nederlandse voorbeelden zijn, 'in zee gaan met iemand' of 'we gaan ervoor' of 'toe maar, dat kan je wel' of 'op hoop van zegen'.¹⁶ In deze casus doet Van den Elsen dit door zijn enthousiasme voor de eerste initiatieven breed uit te dragen. Ook stelde hij tegenover de risico's die zijn visie met zich meebracht die van mogelijke alternatieve commerciële banken. Hij sprak over 'de klauwen van woekeraars' en 'actiebanken (...) ontoegankelijk voor den kleinen boer' (Campen e.a. 1949, 40). Daarnaast moedigde hij de boeren aan de vertrouwenssprong te maken door te verwijzen naar voorbeelden van de successen die in Duitsland reeds waren geboekt. Ten slotte voegde hijzelf de daad bij het woord en nam een daadwerkelijke voortrekkersrol op zich. Hij gaf het goede voorbeeld door alvast een tijdelijk bestuur op te richten.

Vruchtbare aarde

In dit artikel stond een alternatieve wijze van onderzoek naar vertrouwen centraal. Ik heb geprobeerd empirische invulling te geven aan deze theorie waarbij vertrouwen is gedefinieerd als een proces dat eindigt met een toestand van gunstige verwachtingen. In deze casus ging het daarbij om het tot stand brengen van verwachtingen onder de boeren voor de coöperatieve boerenleenbank door de 'boerenapostel' Van den Elsen. De basis van dit vertrouwensproces vormde een interpretatie van de situatie. Voor Van den Elsen vormde de christelijke naastenliefde de principiële basis voor het vertrouwen. Maar zoals bleek, moest hij daarnaast ook aansluiting zoeken bij andere visies, om toch het gewenste vertrouwen in de boerenleenbank tot stand te brengen. Daarnaast moesten, als tweede onderdeel van het vertrouwensproces, diverse onzekerheden, waaronder het risico van de hoofdelijke aansprakelijkheid, worden overwonnen. Om tot een opschorting van deze onzekerheden te komen, gebruikte de pater diverse methoden, zoals aansporingen, eigen initiatieven en het gebruik van voorbeelden.

Het voordeel van de gebruikte theorie is dat niet uitgegaan wordt van een eenduidige relatie tussen redenen die de basis kunnen zijn voor vertrouwen en het ook daadwerkelijk koesteren van gunstige verwachtingen. Hoewel veel katholieke boeren de principiële visie van de pater van harte zullen hebben ondersteund en hem een vertrouwensvol figuur hebben gevonden, betekende dit nog niet dat zij ook meteen vol verwachting hun geld hebben gestoken in een boerenleenbank. Zoals gesteld is dit een

proces waarbij elke individuele boer zelf, afhankelijk van zijn belevingswereld, tot een voor hem overtuigende reden voor vertrouwen moest komen. Om uiteindelijk ook daadwerkelijk over te gaan tot het koesteren van gunstige verwachtingen moest volgens deze theorie ook een vertrouwenssprong plaatsvinden, waarbij bepaalde onzekerheden voor lief zouden moeten worden genomen. Alle handelingen van Van den Elsen waren enerzijds gericht op het aandragen van zo veel mogelijk verschillende argumenten voor vertrouwen en anderzijds op het aanmoedigen van de boeren de denkbeeldige sprong van vertrouwensargumenten (*interpretation*) naar gunstige verwachtingen (*expectation*) te maken: om zelf tot het inzicht te komen dat de boerenleenbank een goed initiatief was.

Ik begon dit artikel met een korte uiteenzetting van de huidige vertrouwensproblemen in de Nederlandse landbouw en de verwachting dat een voorbeeld uit het verleden misschien lessen zou bevatten om deze problemen op te lossen. Bovenstaande casus leert dat wanneer vertrouwen moet worden gewonnen voor nieuwe projecten, aansluiting moet worden gezocht bij de belevingswereld van degene van wie het vertrouwen moet worden gewonnen. De argumenten en redenen die worden aangedragen moeten als het ware in vruchtbare aarde vallen, zodat de betrokkenen zelf tot het inzicht komen dat deze argumenten inderdaad een goede reden zijn om vertrouwen te hebben.¹⁷ Naast het aandragen van mogelijke redenen voor vertrouwen moeten ook methoden worden gebruikt waarbij de betrokkenen worden aangemoedigd om onzekerheden en de onbekendheid van projecten naast zich neer te leggen. Van den Elsen deed dit door met name gebruik te maken van voorbeelden en zelf een voortrekkersrol te vervullen. Daarnaast besprak hij de risico's van het project en stelde deze tegenover de risico's van alternatieven.

Noten

1. Bij consumptie van BSE-besmet vlees is er een mogelijk verhoogd risico op het ontwikkelen van de ziekte van Creutzfeldt-Jakob (BSE: bovine spongiform encephalopathy). Overigens valt de angst in Nederland voor BSE wel mee. De Duitsers zijn echter massaal overgestapt op vleesvervangers, waardoor de Nederlandse export van rundvlees aanzienlijk is gedaald. De ziekte werd in 1985 voor het eerst in Groot-Brittannië geconstateerd, terwijl in Nederland pas in 1997 het eerste geval bekend werd. In Groot-Brittannië is nu bij 180.000 runderen BSE geconstateerd. Het aantal BSE-gevallen in Nederland bedraagt nu 52 (6

december 2002 is het laatste geval geconstateerd).

2. Tijdens de MKZ-crisis zijn 300.000 dieren gedood, terwijl tijdens de varkenspest 11.000.000 varkens zijn afgemaakt.

3. Alterra presenteert zich als hét kennisinstituut voor de groene leefomgeving. Zij is verbonden aan de Universiteit Wageningen. NRLO staat voor Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek. Onlangs is de naam gewijzigd in Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster. Deze instelling voert toekomstverkenningen uit en initieert ingrijpende projecten.

4. Een voorbeeld dat door NRLO is ontwikkeld betreft de ecologisch verantwoorde varkensflats. In een dergelijk gebouw zouden varkens op een diervriendelijke wijze worden gehouden en zou door een volledig gesloten ecologisch systeem het milieu niet onnodig belast worden.
5. Voorbeelden hiervan zijn het slootkanten- en akkerrandenbeheer, aanleg en onderhoud van recreatieve wandelpaden, aanleg en onderhoud van landschapselementen (zoals houtwallen, poelen en vennen) en onderhoud van vogelbroedgebieden. Met name de organisatie In Natura coördineert diverse projecten.
6. Met modernisatieperiode wordt de periode tussen 1945 en 1970/75 bedoeld. Zie verderop in het artikel.
7. Uiteraard staan inhoud en proces niet los van elkaar. Door de ontwikkeling van nieuwe plannen ontstaat immers de behoefte om het vertrouwen in het onderling overleg te herstellen. Met name bij lokale natuur- en landschapsprojecten wordt inmiddels veel aandacht besteed aan overleg en samenwerking. Dit blijft echter vaak beperkt tot de roep om meer communicatie.
8. Dit geldt ook voor alle andere vormen van vermeende positieve gevolgen van vertrouwen. Risicovolle handelingen, bijvoorbeeld, kunnen door vertrouwen makkelijker totstandkomen, maar ook door bijvoorbeeld onwetendheid.
9. Deze classificaties kunnen overigens wel handig zijn om bijvoorbeeld betrouwbaarheidsindicatoren te ontwikkelen.
10. Dit in tegenstelling tot de functionele analyses die juist de positieve verwachtingen veronderstellen en deze als input beschouwen voor allerlei gunstige handelingen.
11. Overigens moet hier wel een onderscheid worden gemaakt tussen vertrouwen en wantrouwen. Vertrouwen is het hebben van gunstige verwachtingen en wantrouwen van ongunstige. Beide kunnen echter toe- en afnemen. In dit voorbeeld gaat het om wantrouwen dat door handelingen van een ander toeneemt. Dit wantrouwen is echter iets anders dan wanneer mensen geen vertrouwen hebben. Iemand kan bijvoorbeeld geen redenen zien om gunstige verwachtingen (vertrouwen) te hebben, daaruit volgt echter niet dat hij dan ook meteen ongunstige verwachtingen (en dus wantrouwen) heeft.
12. Deze analyse geldt dus ook voor degenen die het vertrouwen van anderen willen winnen. Wanneer hier bewust naar wordt gestreefd, dreigt een instrumentalistisch gebruik van vertrouwen te ontstaan. Hierdoor kunnen ethische vraagstukken ontstaan, die ik nu laat voor wat ze zijn.
13. Sommige personen hebben bijna altijd enige reserves ten aanzien van wat dan ook en komen vaak cynisch over. Cynisme wordt door sommigen dan ook als een vorm van wantrouwen bestempeld.
14. Simmel blijkt het over een 'quasi-religieuze geloofssprong' te hebben.
15. Vergelijk noot 13.
16. Deze sprong van vertrouwen ligt qua betekenis dicht tegen een religieuze geloofssprong aan. In de christelijke traditie komen veel geloofsuitspraken voor

waarmee de onzekerheid van het leven wordt erkend, maar waardoor het ook mogelijk wordt om met deze onzekerheid te leven. De bekendste is 'Deo volente'. Ook bij andere sociale handelingen waarbij mensen over onzekerheden heen stappen, komen dergelijke uitdrukkingen voor. 'Op hoop van zegen' bijvoorbeeld werd als naam voor schepen

of boerenhoeves gebruikt. Ook droegen vele coöperatieve melkfabrieken aan het einde van de vorige eeuw deze naam.

17. Om het vertrouwen van zo veel mogelijk actoren te verkrijgen, zullen diverse argumenten een rol spelen. Daarbij kunnen inconsistenties ontstaan.

Literatuur

- B&A-groep (2002) MKZ 2001. De evaluatie van een crisis. Den Haag, B&A-groep.
- Bekke, H., J. de Vries en G. Neelen (1994) *De salto mortale van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Beleid, organisatie en management op een breukvlak*. Alphen aan den Rijn, Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Bekke H. en J. de Vries (2001) *De ontpoldering van de Nederlandse landbouw. Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij 1994-2000*. Leuven, Garant.
- Bloemendaal, F. (1995) *Het mestmoeras*. Den Haag, Sdu Uitgevers.
- Breeman, G., K. op den Kamp en M. Zannoni (2000) Mestproblemen en varkenspest: crisis en kansen in de landbouwsector. In: A. Boin, S. Kuipers en M. Otten (red.) *Institutionele crises. Breuklijnen in beleidssectoren*. Alphen aan den Rijn, Samsom.
- Campen, Ph.C.M van, P. Hollenberg en F. Kriellaars (1949) *Landbouw en landbouwcrediet 1898-1948. Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven*. Den Haag, CCB.
- Cummings, L.L. en P. Bromiley (1996) The organizational trust inventory (OTI). Development and validations. In: R.M. Kramer en T.R. Tyler (red.) *Trust in organizations. Frontiers of theory and research*. Thousand Oaks, Sage, pp 302-330.
- Dijk, G. van, L.F.M. Klep en A.J. Merckx (1999) *De corrosie van een ijzeren driehoek. Over de omslag rond de landbouw*. Assen, Van Gorcum.
- Duffhues, T. (1996) *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijven gezin 1896-1996*. Nijmegen, Valkhof Pers.
- Fukuyama, F. (1995) *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. Londen, Penguin Books.
- Giddens, A (1991) *Modernity and self-identity*. Cambridge, Polity Press.
- Luhmann, N. (1979) *Trust and power. Two works by Niklas Luhmann*. Chichester, John Wiley.
- McAllister, D.J. (1995) Affect- and cognition-based trust as foundations for interpersonal cooperation in organizations. *Academy of Management Journal* 38, pp. 24-59.
- Möllering, G. (2001) The nature of trust. From Georg Simmel to a theory of expectation, interpretation and suspension. *Sociology* 35/2, pp. 403-420.
- Piers, D.A. (1959) *Wisselend getij. Geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Landbouwcomité over de periode negentienhonderd vierendertig tot en met negentienhonderd negenenvijftig*. Den Haag, KNLC.
- Ploeg, J.D. van der, M. Ettema en J. Roex (1994) *De crisis. Een bespreking van de eerste Boerderij-enquête voor het nationaal landbouwdebat*. Doetinchem, Misset.
- Ploeg, J.D. van der (1999) *De virtuele boer*. Assen, Van Gorcum.
- Putnam, R.D. (1993) *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton,

- Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York, Simon & Schuster.
- Schnabel, P. (2001) *Waarom blijven boeren. Over voortgang en beëindiging van het boerenbedrijf*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Seligman, A.B. (1997) *The problem of trust*. Princeton, Princeton University Press.
- Smits, M. (1996) *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond 1896-1996*. Nijmegen, Valkhof Pers.
- Vries, J. de (1989) *Grondpolitiek en kabinetscrises*. Den Haag, Vuga.
- Woude, R. van der (2001) *Op goede gronden. Geschiedenis van de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond 1918-1995*. Hilversum, Uitgeverij Verloren.

Ik dank Celesta Kofman-Bos, Anne-Greet Keizer, Arjen de Boer en de redactie van *Krisis* voor hun commentaar op eerdere versies.